

Ιοκάστη Ε. Παναγιωτίδου

**ΗΠΕΙΡΟΣ: ΥΓΕΙΑ, ΝΟΣΗΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ ΑΙΩΝΑ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ**

Ο δέκατος ένατος αιώνας βρήκε την Ήπειρο να διανύει τον τέταρτο αιώνα της δουλείας. Ήταν η εποχή κατά την οποία άρχισε να φτάνει και στην απομακρυσμένη αυτή γωνιά της οθωμανικής αυτοκρατορίας ο απόηχος των επιτευγμάτων των υπόλοιπων ευρωπαίων στο πνεύμα, την τέχνη, την επιστήμη. Όμως η απρόσκοπτη εισροή στην Ήπειρο στοιχείων προόδου από την Ευρώπη εμποδιζόταν από την αυταρχική οθωμανική διοίκηση, το κακό συγκοινωνιακό δίκτυο (εξαιτίας των υψηλών ορεινών όγκων που περιέκλειαν την περιοχή και της έλλειψης μεγάλων λιμανιών στα παράλια), καθώς και από την άγνοια και τις προκαταλήψεις του λαού, που ενισχύονταν από τη θρησκοληψία και την αδιαφορία αυτών που διοικούσαν την παρακμασμένη πλέον οθωμανική αυτοκρατορία.

Από διοικητική άποψη η Ήπειρος αποτελούσε το βιλαέτι των Ιωαννίνων, η διοικητική διαίρεση και η οριοθέτηση του οποίου δεν ήταν πάντοτε σταθερή. Πρωτεύουσά του ήταν τα Ιωάννινα, ενώ άλλες σημαντικές πόλεις ήταν το Βεράτιο, το Αργυρόκαστρο, η Άρτα και η Πρέβεζα¹. Ο πληθυσμός του βιλαετίου, που περιλάμβανε Έλληνες (χριστιανούς και εβραίους), Τούρκους και Αλβανούς, κυμαινόταν στις εξακόσιες πενήντα χιλιάδες κατοίκους, αριθμός που ήταν άμεσα εξαρτημένος από τη διεξαγωγή των πολέμων και τις επιδημίες που ενέσκηπταν στην περιοχή². Οι τελευταίες μάλιστα κατά περιόδους απείλησαν με εξαφάνιση ολόκληρες πόλεις, εξαιτίας των τρομακτικών διαστάσεων που είχαν πάρει. Αυτός ο ρόλος των επιδημιών υπήρξε καθοριστικός για τη δημογραφική σύνθεση των πόλεων αλλά και της υπαίθρου.

Η κύρια εστία μεταδοτικών νοσημάτων ήταν οι πόλεις. Πυκνοκατοικημένες, με στενούς δρόμους, ανήλιαγα σπίτια, υποτυπώδη ύδρευση και ανύπαρξτο αποχετευτικό σύστημα, αποτελούσαν τον κατάλληλο χώρο για την ανάπτυξη παθογόνων μικροοργανισμών. Η έλλειψη αποχετευτικού συστήματος οδηγούσε στη συγκέντρωση των βρώμικων νερών και λυμάτων από τα σπίτια και

1. Γσούτσινος Ι., «Η εβδομηντάχρονη ιστορία του Σκουφά», περιοδικό *Σκουφάς* 1-10/1996, τεύχος 32, σσ. 226-232. -Γσούτσινος, Σκουφάς, *Σκουφάς* 1-10/1996.

2. Νικολαΐδης Κ. Ν., *Τα Γιάννινα*, Γιάννινα 1987, σ. 80.-Νικαλαΐδης, *Γιάννινα*.

τις βροχοπτώσεις, που λίμναζαν μέσα στις κατοικημένες περιοχές, δημιουργώντας εστίες μόλυνσης³. Σημαντικά προβλήματα δημιουργούσε και το σύστημα ύδρευσης. Τα σπίτια υδρεύονταν με κανάλια, πηγάδια ή σωλήνες. Η χρήση των πηγαδιών είχε σοβαρά μειονεκτήματα, γιατί ανάλογη με την κατασκευή και τη θέση τους ήταν και η ποιότητα του νερού, το οποίο μάλιστα συχνά λιγότευε ή εξαφανιζόταν λόγω της καλοκαιρινής ξηρασίας⁴. Στα Ιωάννινα ο βασικός κορμός ύδρευσης ήταν τα πηγάδια: αυτά ξεπερνούσαν σε αριθμό τις τρεις χιλιάδες. Παράλληλα με τα πηγάδια, στην πόλη υπήρχαν κεντρικές βρύσες, κοντά στα τζαμιά και στο κέντρο κάθε αγοράς, καθώς και σωλήνες^{5, 6}. Η μέθοδος ύδρευσης με σωλήνες είχε τα περισσότερα πλεονεκτήματα, στην περίπτωση βέβαια που αυτοί ήταν σωστά συντηρημένοι. Με σωλήνες υδρεύονταν η Κορυτσά και το Αργυρόκαστρο, το οποίο είχε επιπλέον και λίγα πηγάδια. Τα κανάλια ήταν ο χειρότερος τρόπος ύδρευσης, γιατί το νερό περνούσε μέσα από τα χωράφια και μολυνόταν πολύ εύκολα με ακαθαρσίες ή νεκρά ζώα, επειδή τα κανάλια ήταν ακάλυπτα. Με τον τρόπο αυτό υδρεύονταν οι περισσότερες ηπειρωτικές πόλεις⁷. Η προβληματική ύδρευση των περισσότερων σπιτιών, καθώς και η νοοτροπία της εποχής είχαν τις επιπτώσεις τους στην καθαριότητα των ανθρώπων, επιπτώσεις που ήταν εμφανείς σε όλα τα κοινωνικά στρώματα, όπως μαρτυρούν διάφοροι περιηγητές, που κατά καιρούς επισκέπτονταν την Ήπειρο⁸.

Αρνητική επίπτωση στην υγεία των κατοίκων είχε και η ύπαρξη, εντός των ορίων των πόλεων, φυλακών, νεκροταφείων, σφαγείων καθώς επίσης εργαστηρίων και καταστημάτων που ρύπαιναν με τη λειτουργία τους. Στα Ιωάννινα οι φυλακές βρισκόνταν κοντά στο ανατολικό ακροπύργιο του κάστρου. Την κατάσταση που επικρατούσε εκεί περιγράφει με μελανά χρώματα η εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου*: «...εν αυτοίς (στα υπόγεια των φυλακών) μένουσι κεκλεισμένοι, στερούμενοι απολύτως των ευεργετικών ακτίνων του ηλίου, τριακόσιοι περίπου κατάδικοι, εκατόν δέκα χριστιανοί και λοιποί οθωμανοί... δεινάι ασθένειαι και μάλιστα η φθίσις και ο τύφος λυμάνονται και δεκατίζουν αυτούς. Επειδή δε δεν υπάρχει ιδιαίτερον νοσοκομείον διά τους

3. Αλβανικά Αρχεία (Α. Q. S. H.), Fondi 141, Dosja 226, Fl. 51, (Συνεδριάσεις της Δημογεροντίας, εν Κορυτσά τη 30.3.1905).

4. Hoxha Fejzi, *Njohitime historike mbi zhvillimin e mjekësisë ne Shqipëri*, University Shtetëror i Tiranës, Tiranë 1962, σσ. 47-48.-Χότζα, *Ιατρική*.

5. Σαλαμάγκας Δ., «Η βρύση του παζαριού», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 5/1953, τεύχος 13, σσ. 448-490.

6. Δάκαρης Σ., «Η ύδρευση των Γιαννίνων στους χρόνους της Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 9/1953, τεύχος 17, σσ. 919-923.

7. Χότζα, *Ιατρική*, σσ. 47-48.

8. Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα*, τόμος Γ1, κεφάλαιο «Λοχαγός Leake-Μία μυστική αποστολή (1804-1810)», εκδ. Επτάλοφος, Αθήνα 1975, σσ. 338-339.

ασθενείς, ούτοι υφίστανται τα πάνδεινα εκ των αγρίων φωνών και ασμάτων των λοιπών φυλακισμένων και αποθνήσκουσι τον οικτρότατον θάνατον εντός σκοτεινοτάτων και καθύγρων υπογείων επί μίας ξηράς σανίδος άνευ ουδεμιάς περιθάλψεως...»⁹. Πρόκειται για τις φυλακές του Αλή πασά, που συνέχισαν να λειτουργούν μέχρι τις αρχές του εικοστού αιώνα.

Βλαβερή επίδραση στη δημόσια υγεία είχε και η ταφή των νεκρών στα παλιά κοιμητήρια, που βρίσκονταν στους αυλόγυρους των εκκλησιών. Αυτή η συνήθεια απαγορεύτηκε με κανονισμό της οθωμανικής κυβέρνησης στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, όμως σε πολλά μέρη, συμπεριλαμβανομένης και της Ηπείρου, ο κανονισμός αυτός δεν τέθηκε σε ισχύ¹⁰. Η Πρέβεζα ήταν από τις πρώτες ηπειρωτικές πόλεις όπου εφαρμόστηκε ο κανονισμός αυτός, μια και το 1860 δημιουργήθηκε νεκροταφείο σε αρκετή απόσταση από την πόλη¹¹. Αρκετά χρόνια αργότερα ακολούθησαν η Άρτα και η Κορυτσά^{12,13}. Στην επικινδυνότητα των νεκροταφείων για τη δημόσια υγεία ερχόταν να προστεθεί και η καθυστέρηση της ταφής των νεκρών, λόγω των χρονοβόρων γραφειοκρατικών διαδικασιών, που είχαν επιβάλει για φορολογικούς λόγους οι οθωμανοί. Το μέτρο αυτό ίσχυσε στο σύνολο σχεδόν της Ηπείρου ως την απελευθέρωσή της¹⁴.

Τέλος, εμφανής ήταν στις πόλεις η απουσία των σφαγείων. Σε σχετικό δημοσίευμά της η εφημερίδα *Άραχθος* διαμαρτύρεται στις 22.10.1883 γιατί, εξαιτίας της έλλειψης ειδικών χώρων, οι κρεοπώλες αναγκάζονταν να σφάζουν τα ζώα μπροστά στα καταστήματά τους¹⁵. Στα Ιωάννινα δημιουργήθηκαν σφαγεία το 1869¹⁶ σε παραλίμνια τοποθεσία, η οποία αποδείχτηκε τελείως ακατάλληλη, όχι μόνο γιατί ήταν κοντά σε κατοικημένη περιοχή¹⁷, αλλά και για το λόγο ότι οι ακαθαρσίες ρίχνονταν μέσα στη λίμνη από την οποία αναδίνονταν δυσώδεις αναθυμιάσεις¹⁸.

Αν όμως το οθωμανικό κράτος αδιαφορούσε για τις συνθήκες υγιεινής που

9. Εφημερίδα Αθηνών *Φωνή της Ηπείρου* (Φ. Η.), φ. 568/26.3.1914.

10. Εφημερίδα Ιωαννίνων *Ιωάννινα-Γιάννια* (Γιάννια), φ. 212/20.8.1873.

11. Λακιώτης Π. Γ., «Πρέβεζα και Άρτα. Στατιστική και εμπορική σημείωση από τον Dozon, επίτιμο πρόξενο της Γαλλίας στα Ιωάννινα», περιοδικό *Σκουφάς* 1-12/1982, τεύχη 62-63, σσ. 226-232.-Λακιώτης, Στατιστικά, *Σκουφάς* 1-12/1982.

12. Τσοούτσιος, *Σκουφάς, Σκουφάς* 1-10/1966, σ. 354.

13. Α. Q. S. H., Fondi 141, Dosja 226, Fl. 51, (Συνεδρίασις της Δημογεροντίας, εν Κορυτσά τη 23.3.1905).

14. Λαμπρίδης Ι., *Ζαγοριακά*, τόμος Β', Εν Αθήναις 1890, σσ. 11-12.-Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά* Β'.

15. Εφημερίδα Άρτας *Άραχθος*, φ. 4/22.10.1883.

16. *Γιάννια*, φ. 20/2.10.1869.

17. *Γιάννια*, φ. 222/29.10.1873.

18. *Γιάννια*, φ. 203/18.6.1873.

επικρατούσαν, η ιδιωτική πρωτοβουλία δεν ήταν περισσότερο προσεκτική. Καταστήματα και εργαστήρια, όπως ιχθυοπωλεία, κρεοπωλεία και ελαιοτριβεία, ρύπαιναν τους δρόμους με τα λύματά τους, τα οποία δεν μπορούσαν να απομακρυνθούν εξαιτίας του ανύπαρκτου αποχετευτικού συστήματος^{19, 20, 21}. Το ίδιο ανθυγιεινή ήταν η καλλιέργεια καπνού μέσα στα Ιωάννινα, για το πότισμα και τη λίπανση του οποίου χρησιμοποιούσαν βρώμικα νερά και κάθε είδους ακαθαρσίες²².

Από τα παραπάνω εύκολα γίνονται φανεροί οι λόγοι για τους οποίους η Ήπειρος μαστιζόταν από ενδημικές και επιδημικές ασθένειες, που αποδεκάτιζαν κυρίως τις ευαίσθητες πληθυσμιακές ομάδες, δηλαδή τους γέροντες και τα παιδιά. Την άνοιξη και το καλοκαίρι, όταν η ζέστη επιδείνωνε τις ήδη προβληματικές συνθήκες υγιεινής που επικρατούσαν στην περιοχή, συχνές ήταν οι επιδημίες γαστρεντερίτιδας. Κάποτε μάλιστα η ασθένεια πήρε μεγάλες διαστάσεις. Ήταν το καλοκαίρι του 1869 στο Αργυρόκαστρο, όταν η επιδημία, που διήρκεσε περισσότερο από δύο μήνες, έγινε αιτία να χάσουν τη ζωή τους περισσότερα από πενήντα παιδιά^{23, 24}.

Αν οι θερμοί μήνες του χρόνου ευνοούσαν την εμφάνιση της γαστρεντερίτιδας, οι ψυχροί δεν ήταν λιγότερο επικίνδυνοι, μια και κάθε χειμώνα οι επιδημίες γρίπης ελλόχευαν. Θανατηφόρα επιδημία γρίπης εμφανίστηκε το 1894 στη Ζίτσα²⁵, το Μέτσοβο, την Άρτα²⁶, τα Ιωάννινα²⁷, τους Φιλιάτες²⁸ και τέλος στην περιοχή της Δρυϊνούπολης, όπου οι τρομοκρατημένοι κάτοικοι, χριστιανοί και οθωμανοί, ζήτησαν βοήθεια από τον Άγιο Σταυρό του Άνω Λαμπόβου²⁹.

Τα λοιμώδη νοσήματα της παιδικής ηλικίας έκαναν κι αυτά κατά περιόδους την εμφάνισή τους, συχνά μάλιστα γίνονταν απειλητικά. Περί το 1855 ενέσκηψε στην Πάργα *επιδημία δεινοτάτη διφθερίτιδος*, την οποία προσπάθησε να αντιμετωπίσει ο κοινοτικός γιατρός Μπόικος³⁰, ενώ είκοσι χρόνια αργότερα η διφθερίτιδα ξαναεμφανίστηκε στην περιοχή της Πάργας καθώς και στην

19. Λαμπρίδης, *Ζαγοριακά Β'*, σσ. 11-12.

20. *Γιάνγια*, φ. 222/29.10.1873.

21. *Φ. Η.*, φ. 18/15.1.1893.

22. *Γιάνγια*, φ. 319/5.11.1875.

23. *Γιάνγια*, φ. 10/24.7.1869.

24. *Γιάνγια*, φ. 14/21.8.1869.

25. *Φ. Η.*, φ. 70/14.1.1894.

26. *Φ. Η.*, φ. 72/28.1.1894.

27. *Φ. Η.*, φ. 73/4.2.1894.

28. *Φ. Η.*, φ. 76/25.2.1894.

29. *Φ. Η.*, φ. 77/4.3.1894.

30. Ιατρικό περιοδικό *Γαληνός*, τόμ. III, τ. 43/25.10.1880, σ. 268.

περιοχή του Μαργαριτίου³¹ με τόση ένταση που, μέσα σε πέντε μήνες, σκότωσε σαράντα πέντε παιδιά³². Η κατάσταση ήταν τόσο σοβαρή που το Ιατροσυνέδριο των Ιωαννίνων αναγκάστηκε να στείλει εκεί τον γιατρό Ι. Π. Φάντη, που φυσικά με τις γνώσεις εκείνων των χρόνων μικρή βοήθεια μπορούσε να προσφέρει³³. Ανάλογης έκτασης επιδημία διφθερίτιδας ξέσπασε κατά τα τελευταία χρόνια του δέκατου ένατου αιώνα στην Άρτα³⁴ και στα χωριά των Φιλιατών όπου, εκτός από παιδιά, πέθαναν και πολλοί ενήλικες³⁵.

Άλλα λοιμώδη νοσήματα που έκαναν κατά καιρούς την εμφάνισή τους ήταν η ερυθρά³⁶, η ιλαρά³⁷, η οστρακιά^{38, 39, 40}, η λύσσα^{41, 42, 43} και η χολέρα^{44, 45, 46}. Όμως και ο τύφος δεν ήταν άγνωστος στην Ἡπειρο του δέκατου ένατου αιώνα. Το 1870, εξαιτίας μιας τέτοιας επιδημίας στα χωριά του Τεπελενίου, σε διάστημα ενός μηνός πέθαναν περίπου εξήντα άτομα⁴⁷. Σύντομα η επιδημία μεταδόθηκε στα Ιωάννινα. Μεταξύ των θυμάτων της ήταν και ο γιατρός Κ. Κοντόπουλος⁴⁸. Αρκετά χρόνια αργότερα, κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897, παρουσιάστηκε στην Άρτα επιδημία τύφου η οποία, επικουρούμενη από τον καύσωνα και τον συνωστισμό, είχε ως αποτέλεσμα να πεθαίνουν καθημερινά πέντε ή έξι νήτια και δύο-τρεις ενήλικοι⁴⁹.

Οι επιδημίες ευλογιάς ήταν συχνό φαινόμενο την εποχή εκείνη. Κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα η ευλογία έπληξε την περιοχή των Ιωαννίνων (1805)⁵⁰, της Άρτας (1863)⁵¹, των Κατσανοχωριών (1872), του Αργυρο-

31. Γιάνγια, φ. 319/5.11.1875.

32. Εφημερίδα Κων/πολης Ανατολικός Αστήρ (Α. Α.), φ. 1363/3/12.2.1876.

33. Γιάνγια, φ. 327/14.1.1876.

34. Φ. Η., φ. 306/22.11.1898.

35. Φ. Η., φ. 66/17.12.1893.

36. Φ. Η., φ. 163/17.11.1895.

37. Φ. Η., φ. 130/17.3.1895.

38. Γιάνγια, φ. 203/18.6.1873.

39. Γιάνγια, φ. 224/14.11.1873.

40. Γιάνγια, φ. 227/5.12.1873.

41. Γιάνγια, φ. 326/20.2.1874.

42. Φ. Η., φ. 190/24.5.1896.

43. Φ. Η., φ. 332/21.5.1899.

44. Ξενοπούλος Σ., «Δοκίμουν ιστορικής τινος περιλήψεως της ποτέ αρχαίας και εγκρίτου η-περιωτικής πόλεως Άρτης», περιοδικό *Ἡπειρωτική Ἐστία* 2/1957, τεύχος 58, σ. 124.-Ξενοπούλος, Πανώλη, Η. Ε., 1957.

45. Βασιλιάς Η., «Περί τον Ανδρέαν Κονεμένον», περιοδικό *Ἡπειρωτική Ἐστία* 1/1959, τεύχος 81, σ. 13.

46. Αραβαντινός Π., *Περιγραφή της Ἡπείρου*, τόμος Γ', έκδ. Εταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελε-τών, Ιωάννινα 1984, σ. 117.-Αραβαντινός Π., *Περιγραφή Γ'*.

47. Γιάνγια, φ. 151/20.12.1871.

48. Γιάνγια, φ. 149/6.12.1871.

49. Φ. Η., φ. 238/18.7.1897.

50. Αραβαντινός Π., *Χρονογραφία της Ἡπείρου*, τόμος Α', τυπ. Σ. Κ. Βλαστού, Εν Αθήναις 1856, σ. 299.

51. Ξενοπούλος, Πανώλη, Η. Ε., 1957, σσ. 124-125.

κάστρου και των Ζαγοροχωριών (1873)^{52, 53}. Μεταξύ των ετών 1874 και 1876 η ασθένεια εμφανίστηκε στο Βεράτιο, το Τεπελένι, τα Ζαγοροχώρια και τα Ιωάννινα^{54, 55, 56, 57, 58, 59}. Το 1881 προσβλήθηκε η περιοχή της Άρτας. Η ασθένεια μεταφέρθηκε εκεί από τον Καρβασαρά, προφανώς λόγω της μετακίνησης του ελληνικού στρατού προς τα εκεί⁶⁰. Δέκα χρόνια αργότερα σημειώθηκε επιδημία ευλογιάς στη Φιλιππιάδα^{61, 62}, ενώ η επιδημία του 1894 στην περιοχή της Πρέβεζας ήταν η τελευταία επιδημία ευλογιάς που εντοπίστηκε κατά τον αιώνα αυτόν⁶³. Προκειμένου να περιοριστεί η εξάπλωση των επιδημιών, οι τοπικές αρχές των Ιωαννίνων διέταξαν επανειλημμένως μαζικούς εμβολιασμούς, που γίνονταν στο Δημαρχείο της πόλης^{64, 65, 66, 67, 68}.

Η καταστρεπτικότερη όμως επιδημία που εμφανίστηκε στην Ήπειρο ήταν η επιδημία πανώλης, που ξέσπασε στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα στα πλαίσια μιας πανδημίας που είχε εξαπλωθεί σχεδόν σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο και είχε την εστία της στην Αίγυπτο και στην Κωνσταντινούπολη. Αν και η επιδημία εμφανίστηκε το 1812, η Ήπειρος δεν προσβλήθηκε αμέσως χάρη στα μέτρα που έλαβε ο Αλή πασάς για την προστασία της περιοχής. Τα πρώτα κρούσματα σημειώθηκαν το 1814 στο βόρειο τμήμα της⁶⁹, ενώ ως τις αρχές του 1816 η πανώλη είχε εξαπλωθεί σε ολόκληρο τον Ηπειρωτικό χώρο, εκτός από την Πρέβεζα, την Άρτα και τα Ιωάννινα. Οι πόλεις αυτές ήταν ακόμη καθαρές εξαιτίας των συστηματικών μέτρων που είχαν ληφθεί για την προστασία τους, μεταξύ των οποίων ήταν η απολύμανση των ταχυδρομών και των αντικειμένων των ταχυδρομείων, η δημιουργία λοιμοκαθαρητηρίων και η περιθάληση των ασθενών όχι από τους συγγενείς τους αλλά από τους

52. Γιάνγια, φ. 203/18.6.1873.

53. Γιάνγια, φ. 219/8.10.1873.

54. Γιάνγια, φ. 240/20.3.1874.

55. Γιάνγια, φ. 284/19.2.1875.

56. Γιάνγια, φ. 263/4.9.1874.

57. Γιάνγια, φ. 275/2.12.1874.

58. Γιάνγια, φ. 327/14.1.1876.

59. Γιάνγια, φ. 369/17.11.1876.

60. Εφημερίδα Άρτας Άρτα (Άρτα), φ. 1/5.9.1881.

61. Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών (Α. Υ. Ε.), Γ₅₅₋₂, 7938, 24.7.1891.

62. Α. Υ. Ε., Γ₅₅₋₂, 8144, 21.7.1892.

63. Φ. Η., φ. 110/28.10.1894.

64. Γιάνγια, φ. 226/28.11.1873.

65. Γιάνγια, φ. 223/30.1.1874.

66. Γιάνγια, φ. 240/20.3.1874.

67. Γιάνγια, φ. 369/17.11.1876.

68. Γιάνγια, φ. 437/12.4.1878.

69. Παπαγεωργίου Γ., *Η επιδημία πανώλης στη Θεσσαλία, Ήπειρο και Αλβανία (1812-1823)*, Ανάτυπο από το περιοδικό *Ηπειρωτικά Χρονικά*, Ιωάννινα 1986, σσ. 71-75.-Παπαγεωργίου, Πανώλη).

υπόλοιμους, από άτομα δηλαδή που ενώ είχαν νοσήσει από πανώλη επέζησαν. Από τις τρεις αυτές πόλεις, η Πρέβεζα έμεινε αλώβητη ως το τέλος της επιδημίας, στα Ιωάννινα, παρουσιάστηκαν λίγα κρούσματα, ενώ η Άρτα πλήρωσε το πιο βαρύ τίμημα⁷⁰. Για τον τρόπο με τον οποίο μεταδόθηκε η επιδημία στην πόλη αυτή αναπτύχθηκαν πολλές θεωρίες, μερικές από τις οποίες είναι αλληλοσυγκρουόμενες^{71, 72, 73}. Η έναρξη της επιδημίας έγινε στις 2 Μαΐου 1816, όταν ο Ιταλός γιατρός που εξέτασε τα πτώματα δύο νεκρών αποφάνθηκε ότι επρόκειτο για πανωλόβλητους. Τα πρόσθετα μέτρα προστασίας που ελήφθησαν δεν βοήθησαν καθόλου, με αποτέλεσμα η επιδημία να εξαπλωθεί ταχύτατα σε όλη την περιοχή της Άρτας ερμηνώνοντάς την^{74, 75}. Ανάλογη ήταν η πορεία της νόσου και στο βόρειο τμήμα της Ηπείρου, όπου εξόντωσε τα δύο τρίτα του πληθυσμού^{76, 77, 78}. Διανύοντας περιόδους εξάρσεων και υφέσεων η πανώλη εξαλείφθηκε το 1823 αφού προκάλεσε τεράστιες καταστροφές. Οι αριθμοί των θυμάτων, που μας παραδίδονται από ιστορικούς και από ανθρώπους που έζησαν την εποχή της επιδημίας, όπως ο Σεραφείμ ο Βυζάντιος, ο Κλων Στέφανος, οι αδελφοί Rouqueville και ο Π. Αραβαντινός, ποικίλλουν. Όμως παρ' όλα αυτά είναι φανερή η δημογραφική καθίζηση που προκλήθηκε από την ασθένεια. Την αρρώστια και τον θάνατο ακολούθησαν η νέκρωση των εμπορικών συναλλαγών σε όλα τα επίπεδα, καθώς και η εγκατάλειψη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, με αποτέλεσμα αυτοί που επέζησαν να βασανίζονται από τη φτώχεια και την πείνα⁷⁹.

Εκτός από τα επιδημικά νοσήματα, στο νοσολογικό χάρτη της Ηπείρου τον δέκατο ένατο αιώνα, τη θέση τους είχαν και τα ενδημικά. Από αυτά, η ελονοσία ενδημούσε στην Άρτα^{80, 81}, το Δέλβινο, την Αυλώνα^{82, 83} και τη Θε-

70. Παπαγεωργίου, *Πανώλη*, σσ. 75-80.

71. Καρατσιώλης Γ. Μ., «Η επιδημία πανώλης στην Άρτα του 1816», περιοδικό *Σκουφάς*, 1-6/1980, τεύχη 54-55, σ. 241.-Καρατσιώλης, *Πανώλη*, *Σκουφάς* 1-6/1980.

72. Παπαγεωργίου, *Πανώλη*, σσ. 81-82.

73. Καρατσιώλης, *Πανώλη*, *Σκουφάς* 1-6/1980, σσ. 243-244.

74. Παπαγεωργίου, *Πανώλη*, σσ. 83-87.

75. Παπαγεωργίου, *Πανώλη*, σ. 89.

76. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 55.

77. Παπαγεωργίου, *Πανώλη*, σ. 93.

78. Αλίβεργης Ν. Β., «Η πανώλη του 1816-17 στην Άρτα (κατά τον Η. Rouqueville)», περιοδικό *Σκουφάς* 1-10/1966, τεύχος 32, σ. 313.

79. Παπαγεωργίου, *Πανώλη*, σσ. 96-100.

80. Σταυρόπουλος Α., «Η περιήγηση του Άγγλου W. Turner στην Άρτα και την περιοχή της το 1813», περιοδικό *Σκουφάς*, τόμος Ζ', σ. 107.

81. Γιάνγια, φ. 274/27.11.1874.

82. Rouqueville F., *Voyage dans la Grèce*, vol. A', Chez Firmin Didot père et fils, Paris 1820, σσ. 365-366.

83. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 67.

σπρωτία^{84, 85}. Αρκετά εξαπλωμένη ήταν και η εχينوκοκκίαση, από την οποία μαστίζονταν περισσότερο οι επαρχίες Αργυροκάστρου και Χειμάρρας⁸⁶. Όμως η πιο διαδεδομένη ενδημική ασθένεια ήταν η φυματίωση, που τη συντηρούσαν οι κακές συνθήκες διαβίωσης, τα ήθη της εποχής και η κοινωνική κατακραυγή εναντίον των οικογενειών που είχαν ένα άρρωστο μέλος, με αποτέλεσμα αυτές να μη το κάνουν γνωστό και να μολύνεται έτσι μεγάλος αριθμός ατόμων. Για τους παραπάνω λόγους η φυματίωση μεταδιδόταν πολύ εύκολα, παρ' όλο που ο τρόπος μετάδοσής της ήταν ήδη γνωστός⁸⁷.

Η παρουσία των ενδημικών νοσημάτων, όπως επίσης η συχνότητα και η ένταση με την οποία εμφανίζονταν οι επιδημίες στην Ήπειρο έστρεψαν τις τοπικές αρχές, τις χριστιανικές κοινότητες και τους απλούς πολίτες στη λήψη μέτρων προστασίας της δημόσιας υγείας παράλληλα με αυτά που λάβαινε η κεντρική εξουσία. Κατά περιόδους έφθαναν στα Ιωάννινα και δημοσιεύονταν στο επίσημο όργανο της οθωμανικής εξουσίας, την εφημερίδα *Ιωάννινα-Γιάνγια*, εγκύκλιες διαταγές της Πύλης για την πρόληψη και θεραπεία των ενδημικών και μεταδοτικών νοσημάτων και ιδιαίτερα των αφροδισίων νοσημάτων, που ήταν αρκετά διαδεδομένα την εποχή εκείνη^{88, 89, 90, 91}.

Το 1841 ιδρύθηκαν υγειονομεία σε λιμάνια και σε παράκτιες πόλεις. Για την πληρωμή του προσωπικού τους, συμπεριλαμβανομένων και των γιατρών, επιβλήθηκε στους Ηπειρώτες ειδικός φόρος⁹². Οι γιατροί που αναλάμβαναν υγειονομική υπηρεσία δεν ήταν απαραίτητως απόφοιτοι ιατρικής σχολής. Αρχούσε να είναι *διδάκτορες μεν, πτυχίον μη λαβόντες* σύμφωνα με το ένατο άρθρο του Κανονισμού της εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία αστικής ιατρικής. Σύμφωνα με τα στοιχεία που εντοπίστηκαν, υγειονομεία λειτούργησαν στην Πρέβεζα, στην Αυλώνα και στα Ιωάννινα. Στην Πρέβεζα μάλιστα υπήρχαν δύο: το οθωμανικό και το υγειονομικό του ελληνικού προξενείου^{93, 94}. Οι δραστηριότητες του συνόλου των υγειονομείων συντονίζονταν από τον επιθεωρητή της υγειονομικής υπηρεσίας, έδρα του οποίου ήταν τα Ιωάννινα⁹⁵.

84. Κρασιτίτης Β., *Θεσπρωτικά*, Αθήνα 1973, τυπ. Φ. Τσιρώνη, σ. 227.

85. Εφημερίδα Αθηνών *Αγών (Αγών)*, φ. 12/11.6.1899.

86. *Φ. Η.*, φ. 667/28.4.1906.

87. Χότζα, *Ιατρική*, σσ. 65-66.

88. *Γιάνγια*, φ. 86/1.2.1871.

89. *Γιάνγια*, φ. 105/21.6.1871.

90. *Φ. Η.*, φ. 30/9.4.1893.

91. *Γιάνγια*, φ. 120/4.10.1871.

92. Κόντης Β., «Ήπειρος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ', σ. 387.

93. Α. Υ. Ε., 36/8, αρ. 6178, 11.10.1852.

94. Α. Υ. Ε., 36/8, αρ. 3527, 7.10.1843.

95. *Annuaire Oriental*, «Οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Ηπείρου προ του Βαλκανοτουρκικού πολέμου του 1912-13», περιοδικό *Ηπειρωτική Εταιρεία* 5/1986, τεύχος 116, σ. 453.-

Παράλληλα με τα υγειονομεία, στις παράκτιες πόλεις από το 1850 άρχισαν να λειτουργούν και λοιμοκαθαρητήρια. Σκοπός της καθυστερημένης για τα δεδομένα άλλων χωρών ίδρυσής τους ήταν ο έλεγχος της υγείας αυτών που ταξίδευαν με πλοία⁹⁶. Μεταξύ των ηπειρωτικών πόλεων που διέθεταν λοιμοκαθαρητήριο ήταν η Ηγουμενίτσα, οι Άγιοι Σαράντα, ο Μούρτος και η Σαγιάδα⁹⁷.

Η καθιέρωση της ασιατρικής υπηρεσίας είχε σκοπό την επιθεώρηση των καταστημάτων τροφίμων, των πανδοχείων, των εστιατορίων κ.λ.π. Τη θέση του ασιατρου κατείχε ο εκάστοτε δημοτικός γιατρός⁹⁸. Ανάλογη μέριμνα πάρθηκε και εναντίον της διάδοσης των μεταδοτικών νοσημάτων στα σχολεία με την καθιέρωση της σχολιατρικής υπηρεσίας. Η διακοπή των μαθημάτων γινόταν με εντολή του μητροπολίτη μετά από αίτηση των γιατρών, αλλά όχι για περισσότερο από δεκαπέντε μέρες⁹⁹. Προληπτικό μέτρο εναντίον των μεταδοτικών νοσημάτων ήταν και οι εμβολιασμοί. Η εφαρμογή του μέτρου αυτού άρχισε οσοραδικά στο πρώτο μισό του αιώνα και στη συνέχεια έγινε ιατρική πράξη ρουτίνας. Όμως εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα ο εμβολιασμός ήταν συνώνυμος του δαμαλισμού, επειδή αυτό ήταν το μόνο εμβόλιο που γινόταν ως τότε^{100, 101, 102, 103, 104, 105}.

Τα μέτρα αυτά ίσχυαν μέχρι ενός βαθμού. Όσο δηλαδή επέτρεπαν η αδιαφορία και η ελαστικότητα των δημόσιων λειτουργιών¹⁰⁶ και η άγνοια των απλών ανθρώπων^{107, 108}. Συγκεκριμένα, στα Ιωάννινα μόλις την τελευταία δεκαετία του δέκατου ένατου αιώνα, επί δημαρχίας Μεχμέτ Ζαδέ Βεήπ εφέντη, άρχισε να λειτουργεί το ήδη υπάρχον σφαγείο, καθαρίστηκαν οι δρόμοι και απαγορεύτηκε η έκθεση των εμπορευμάτων στα πεζοδρόμια^{109, 110}. Επίσης μετά από ενέργειες του Αβά μπέη, πρόκριτου του Λεσκοβικίου, δημιουργήθηκε

A. O., *Βαλκανοτουρκικός, Η. Ετ.* 5/1986.

96. Ali Mihali, *Évolution de la médecine en Albanie*, σ. 176.

97. Λακιώτης, Στατιστικά, *Σκουφάς* 1-12/1982, σ. 227.

98. Φ. Η., φ. 219/1.1.1897.

99. Τζιόβας Π., «Νεότερη πολιτική ιστορία των Ιωαννίνων», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 7-9/1987.

100. *Γιάνγια*, φ. 284/19.2.1875.

101. *Γιάνγια*, φ. 327/14.1.1876.

102. *Γιάνγια*, φ. 226/28.11.1873.

103. *Γιάνγια*, φ. 240/20.3.1874.

104. *Γιάνγια*, φ. 369/17.11.1876.

105. *Γιάνγια*, φ. 223/7.11.1873.

106. Φ. Η., φ. 219/1.1.1897.

107. *Γιάνγια*, φ. 226/28.11.1873.

108. Παπαγεωργίου, *Πανάλη*, σ. 84.

109. Φ. Η., φ. 13/11.12.1892.

110. *Γιάνγια*, φ. 330/4.2.1876.

για πρώτη φορά στις ιαματικές πηγές των Καρβασίων στοιχειώδες οίκημα για τους ασθενείς που κατέφευγαν στην ευεργετική δράση των νερών αυτών¹¹¹. Η θεραπευτική αξία των θειοπηγών ήταν γνωστή από παλιά, όμως ο πρώτος επιστήμονας γιατρός που μίλησε γι' αυτήν ήταν ο Αδάμος Γοργίδας από το Σκαμνέλι του Ζαγορίου¹¹². Ο Αδάμος Γοργίδας σπούδασε ιατρική και νομική στο πανεπιστήμιο της Πέστης και το 1833 εγκαταστάθηκε στα Ιωάννινα όπου ίδρυσε πρακτικό ιατρικό σχολείο, το οποίο αργότερα μετέφερε στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Υπήρξε διακεκριμένος γιατρός και βοτανολόγος, συγγραφέας ιατρικών και άλλων βιβλίων και μέλος της Φιλικής Εταιρείας¹¹³. Την εποχή που έδρασε ο Γοργίδας, η Ήπειρος άρχισε να ζει το πέρασμα από την εμπειρική στην επιστημονική ιατρική.

Αν και ιατρικές σχολές λειτουργούσαν από αιώνες σε διάφορα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια, στην Ήπειρο άργησαν να φθάσουν τα φώτα της επιστημονικής ιατρικής εξαιτίας των ειδικών συνθηκών που επικρατούσαν στην περιοχή και της όψιμης δημιουργίας ιατρικών σχολών στα Επτάνησα¹¹⁴, την Κωνσταντινούπολη^{115, 116} και στη συνέχεια στην Αθήνα¹¹⁷. Επειδή όμως η οικονομική ευμάρεια πολλών Ηπειρωτών απαιτούσε περισσότερες ιατρικές υπηρεσίες, παρουσιάστηκαν στρατιές ολόκληρες εμπειρικών γιατρών, γηγενών και μη, οι οποίοι αντλούσαν το φαρμακευτικό τους οπλοστάσιο από την τεράστια ποικιλία φαρμακευτικών βοτάνων που φύτρωναν στη χαράδρα του Βίκου στο Ζαγόρι, και που η φαρμακευτική αξία πολλών από αυτά είναι αναγνωρισμένη ακόμη και σήμερα. Οι γιατροί αυτοί έκαναν εγχειρήσεις βουβωνοκήλης, καταρράκτη και αφαιρούσαν λίθους από τους ουρητήρες και την ουροδόχο κύστη. Τους αποκαλούσαν κομπογιαννίτες, βικογιατρούς, ματσουκάδες, βοτανάκηδες και με ένα σωρό άλλα ονόματα. Αν και μερικοί εμπειρικοί ασκούσαν ιατρική που είχε κάποια ομοιότητα με την επιστημονική, κάποιοι άλλοι επιδίδονταν στη θεραπεία της γωνιακής χειλιτίδας με επίθεση παλιού σιδερένιου κλειδιού, της βασκανίας με εξορκισμό, ενώ μεταξύ των

111. Γιάνγια, φ. 76/16.11.1870.

112. Μεγλιδής Ι., *Θειοπηγαί Κονίτης*, τυπ. Αναστασίου Ν. Τρίμη, Εν Αθήναις 1886, σ. 7.

113. Παναγιωτίδου Ι. Ε., *Ο Ηπειρώτης γιατρός Αδάμος Γοργίδας και το πρακτικό ιατρικό σχολείο του*, Ανάτυπο από το ΙΒ΄ Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Ιστορικής Εταιρείας (Μάιος 1991), Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 299-310.-Παναγιωτίδου, *Γοργίδας*.

114. Πεντόγαλος Γ. Η., «Σχολεία Ιατρικής Παιδείας στην Ελλάδα. Ιατροχειρουργικών Σχολείων (1835-1837), Ιατροχειρουργική Σχολή (1838-1840)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιατρικής της Σχολής Επιστημών Υγείας του Α.Π.Θ.*, Παράρτημα 128, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 22.-Πεντόγαλος, *Σχολεία*.

115. Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908. Η ακμή του Ελληνισμού*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1994, σσ. 60-61.

116. Εφημερίδα Κωνσταντινούπολης *Τηλέγραφος του Βοσπόρου*, φ. 391/16.6.1851.

117. Πεντόγαλος, *Σχολεία*, σ. 22.

φαρμάκων που χορηγούσαν ήταν το φιδοβότανο και αγιασμένα άνθη από τον Επιτάφιο ή τους Αγίους Τόπους¹¹⁸. Αποτελούσαν ένα είδος κλειστής αδελφότητας, στην οποία ο γιος διαδεχόταν τον πατέρα και ο μαθητής το δάσκαλο¹¹⁹. Η εμφάνισή τους ήταν χαρακτηριστική. Φορούσαν μαύρους, κατά κανόνα, τσουμπέδες, που έμοιαζαν με ράσα, άσπρο λαϊμοδέτη και στο κεφάλι καλπάκι από σαμούρι ή φέσι με μεγάλη σκουρόχρωμη φούντα¹²⁰. Επειδή αγνοούσαν τη λατινική, που εκείνη την εποχή ήταν κτήμα κάθε επιστήμονα γιατρού, δημιούργησαν μία δική τους γλώσσα, την κομπογιαννίτικη, η οποία εκτός του ότι τους έκανε να ξεχωρίζουν, τους βοηθούσε να συνεννοούνται μεταξύ τους στις δύσκολες στιγμές. Σ' αυτό το συμπέρασμα οδηγούν εκφράσεις όπως:

- Πούλεψε, μας άνθισε ο σαρέλης (= Φύγε, μας κατάλαβε ο γέρος) ή
- Ανθίζουν οι κρانيές (= Μας κατάλαβαν)¹²¹.

Μερικοί όμως από τους εμπειρικούς γιατρούς είχαν ικανές γνώσεις και το επίπεδο της περίθαλψης που πρόσφεραν ήταν ισάξιο, αν όχι ανώτερο, από αυτό πολλών επιστημόνων σιναδέλφων τους. Τέτοιοι ήταν δύο απόφοιτοι του πρακτικού ιατρικού σχολείου του Αδάμου Γοργίδα, ο Δημήτριος Πολύχρονος και ο Δημήτριος Φραγκούλης. Οι Ζαγορίσιοι γιατροί και οι δύο εργάστηκαν στην ιδιαίτερη πατρίδα τους ως τον θάνατό τους. Πέρα από τις ιατρικές τους δραστηριότητες, διακρίθηκαν ο μεν Πολύχρονος ως ελεοθέτης, ο δε Φραγκούλης ως ένθερμος πατριώτης^{122, 123, 124, 125}. Φημισμένος εμπειρικός γιατρός ήταν και ο Χ. Πασχάλης ή Πασχάλογλου, που υπήρξε γιατρός του Αλή πασά. Μετά την πτώση του Αλή, φυλακίστηκε στην Κωνσταντινούπολη όπου και πέθανε από δυσεντερία^{126, 127}.

118. Μάλλιου-Καραγιώργου Β., «Τα συνθηματικά ιδιώματα των τεχνιτών της Ηπείρου», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 10-12/1986, τεύχη 414-416, σσ. 496-497.-Μάλλιου, *Ιδιώματα, Η. Ε.* 1986.

119. Βαβαρέτος Γ. Α., *Κομπογιαννίτες, ματσουκάδες-Οι ξακουσμένοι αυτοδίδακτοι γιατροί απ' το Ζαγόρι της Ηπείρου*, Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αριθ. 35, Αθήναι 1972, σ. 6.

120. Σιμόπουλος Κ., *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα (1810-1821)*, κεφ. «Αλή πασάς», τόμος Γ₂, τυπ. Επτάλοφος, Αθήνα 1975, σσ. 334-335.-Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες Γ₂*, κεφ. Αλή πασάς.

121. Μάλλιου, *Ιδιώματα, Η. Ε.* 1986, σσ. 496-497.

122. Λαμπριδής Ι., *Περί των εν Ηπείρω Αγαθοεργημάτων*, τόμος Β', τυπ. Ν. Ρουσοπούλου, Εν Αθήναις 1880, σσ. 131-132.-Λαμπριδής, *Περί Αγαθοεργημάτων Β'*.

123. Παναγιωτίδου, *Γοργίδας*, σσ. 322-323.

124. Φραγκούλης Ο., *Το Σκαμνέλι*, έκδ. Συνδέσμου Σκαμνελιτών Ζαγοριών Ιωαννίνων 1988, σσ. 61-62.

125. Σκαφιδάς Β. Κ., «Τσαρλατάνοι και κομπογιαννίτες», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 9-11/1965, τεύχος 161-163, σσ. 680-681.

126. Αραβαντινός Σ., *Η ιστορία του Αλή πασά του Τεπελενλή*, τόμος Β', Αθήνα, σ. 472.-Αραβαντινός Σ., *Αλή πασάς*.

127. Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες Γ₂*, κεφ. Αλή πασάς, σ. 259.

Επειδή, όπως προαναφέρθηκε, οι εμπειρικοί γιατροί ανήκαν σε ένα είδος αδελφότητας, ήταν συνηθισμένο το φαινόμενο της μετάδοσης των γνώσεων από τον πατέρα στον γιο. Μια οικογένεια στην οποία παρατηρήθηκε αυτό το φαινόμενο ήταν η οικογένεια των Κς. Πρώτος στη σειρά ήταν ο Λουκάς Κς, γεννημένος στο Ζαγόρι στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Ακολούθησαν ο γιος του, Κωνσταντίνος, και ο εγγονός του, Στέφανος Κς. Και οι τρεις άσκησαν το επάγγελμα στο Ζαγόρι αλλά και σε περιοχές έξω από την Ήπειρο¹²⁸.

Οι ολοένα αυξανόμενες ανάγκες για παροχή σωστής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης και προληπτικής ιατρικής οδήγησαν στη δημιουργία ιατρικών σχολών στα Επτάνησα, την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα. Έτσι, ένας σημαντικός αριθμός επιστημόνων γιατρών άρχισε να εγκαθίσταται στην Ήπειρο, προσπαθώντας να παραμερίσει τους εμπειρικούς. Σημαντική ώθηση στην επικράτηση της επιστημονικής ιατρικής έδωσε και ο *Κανονισμός της εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία αστικής ιατρικής*, που εκδόθηκε το 1872. Τα δεκαεπτά άρθρα του κανονισμού απαγόρευαν στους εμπειρικούς την άσκηση της ιατρικής, επέβαλλαν στους γιατρούς, που είχαν σπουδάσει σε πανεπιστήμια του εξωτερικού, να δίνουν εξετάσεις προκειμένου να αποκτήσουν άδεια άσκησης επαγγέλματος και κατοχύρωναν, μέχρι ενός βαθμού, τα επαγγέλματα του φαρμακοποιού και της μαιάς^{129, 130}. Ο Κανονισμός αυτός αποτέλεσε τη συνέχεια μέτρων τα οποία είχαν ήδη ληφθεί και που είχαν σκοπό, εκτός των άλλων, την απαγόρευση της άσκησης της εμπειρικής ιατρικής. Μεταξύ αυτών των μέτρων ήταν η δημιουργία των Ιατροσυνεδρίων που, εκτός των άλλων, θα ήλεγχαν τα πτυχία όσων ασκούσαν το ιατρικό επάγγελμα. Μέλη του Ιατροσυνεδρίου ήταν ο γιατρός του υγειονομείου, ο ανώτερος στρατιωτικός γιατρός και ο στρατιωτικός φαρμακοποιός της περιοχής¹³¹. Από έναν τέτοιο έλεγχο μαθαίνουμε ότι το 1870 στα Ιωάννινα εργάζονταν εννέα επιστήμονες γιατροί, στην Κόνιτσα δύο και στο Μέτσοβο ένας¹³², ενώ τρία χρόνια αργότερα, ο αριθμός των επιστημόνων γιατρών των Ιωαννίνων αυξήθηκε στους ένδεκα¹³³. Η παλιότερη πληροφορία για τον αριθμό των γιατρών που ασκούσαν το επάγγελμα στα Ιωάννινα χρονολογείται από το 1863, όταν στην πόλη εργάζονταν δεκαπέντε γιατροί¹³⁴. Αντίθετα με τις πόλεις, τα χωριά σπάνια είχαν το προνόμιο να διαθέτουν επιστήμονα γιατρό. Έτσι οι χωρικοί ανα-

128. Λαζαρίδης Κ. Π., «Από τη ζωή και το έργο ενός Ζαγορίσιου κομπογιαννίτη», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 4-5/1982, τεύχη 360-361, σσ. 180-181.

129. *Γιάννια*, φ. 147/24.4.1872.

130. *Γιάννια*, φ. 148/1.5.1872.

131. *Γιάννια*, φ. 264/11.9.1874.

132. Α. Α., φ. 901/7/19.8.1871.

133. Α. Α., φ. 1075/12/24.4.1873.

134. Α. Υ. Ε., 36/2, 1853, αρ. 1400, 31.1.1853 (12.2.1853).

γκάζονταν να καταφεύγουν στους εμπειρικούς, που συνέχισαν να ασκούν το επάγγελμα στην Ήπειρο ως στις αρχές του εικοστού αιώνα, παρόλο που για τους παραβάτες προβλέπονταν από τον Κανονισμό αυστηρές ποινές.

Οι γιατροί του βιλαετίου ανήκαν και στις τρεις εθνότητες. Υπήρχαν μάλιστα και μερικοί Ευρωπαίοι, οι οποίοι κατά κανόνα εργάζονταν για σύντομο χρονικό διάστημα στην περιοχή. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν γιατροί του Αλή πασά. Οι γιατροί είχαν δικό τους ισνάφι (από την αραβική λέξη εσνάφ, που σημαίνει συντεχνία), το οποίο συνέχισε να λειτουργεί ως το 1912¹³⁵. Σκοπός της δημιουργίας των ισναφιών ήταν η προστασία των συμφερόντων των μελών τους και, σε περίπτωση θανάτου κάποιου μέλους, η προστασία της οικογένειάς του.

Οι πρώτοι ειδικευμένοι γιατροί εμφανίστηκαν προς τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα και είχαν κάνει τις σπουδές της ειδίκευσης σε ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Έντονη όμως ήταν η ασάφεια των ορίων που χώριζαν τη μία ειδικότητα από την άλλη. Από τις πρώτες ειδικότητες που εμφανίστηκαν στον ηπειρωτικό χώρο ήταν του μαιευτήρα-γυναικολόγου, του οφθαλμιάτρου και του συφιλιδολόγου.

Μια πολυτέλεια, απρόσιτη για πολλούς, ήταν η συντήρηση προσωπικών γιατρών. Ο Αλή πασάς, ο οποίος διακρινόταν από κάποια φοβία όσον αφορά τα θέματα της υγείας του, είχε πάντοτε στην αυλή του διαπρεπείς γιατρούς. Μεταξύ αυτών ήταν ο μετέπειτα πρωθυπουργός Ι. Κωλέττης¹³⁶, ο ποιητής και γνωστός δημοτικιστής Ι. Βηλαράς¹³⁷, ο Κ. Καραγιάννης ή Χατζηπολύ-ζος¹³⁸, ο Λ. Βάγιας¹³⁹, ο Ραζής¹⁴⁰, ο Ε. Μέξης¹⁴¹ και οι αλλοδαποί Tosoni¹⁴², Jerome de la Lance¹⁴³, Louis Frank¹⁴⁴ και Velani¹⁴⁵. Άλλοι επώνυμοι που είχαν προσωπικούς γιατρούς ήταν ο Ιμπραήμ πασάς, φεουδάρχης του Βερατίου και της Αυλώνας, που το 1808 είχε κοντά του το γιατρό Λιπεράκη¹⁴⁶, και ο Χουρσίτ μπέης, στο Αργυρόκαστρο, που το 1890 προσέλαβε το γιατρό Μιχαήλ Τσάκο¹⁴⁷.

135. Σαλαμάγκας Δ., «Τα ισνάφια και τα επαγγέλματα επί Τουρκοκρατίας στα Γιάννινα», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 6/1959, τεύχος 86, σσ. 387-396.-Σαλαμάγκας, *Ισνάφια*, Η. Ε. 1959.

136. Παναγιωτίδου Ι. Ε., *Υγεία και περίθαλψη στον μείζονα Ηπειρωτικό χώρο τον δέκατο ένατο αιώνα μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους (1788-1913)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 256-257.-Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*.

137. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 208-209.

138. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 242.

139. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 203-204.

140. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 78.

141. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 271.

142. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 321-322.

143. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 78.

144. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 334.

145. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 78.

146. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 79.

147. Χότζα, *Ιατρική*, σ. 176.

Όπως γίνεται φανερό, οι άποροι δοκιμάζονταν ιδιαίτερα, πράγμα που έγινε αντιληπτό από τις κατά τόπους θρησκευτικές κοινότητες. Έτσι, οι εβραίοι των Ιωαννίνων καθιέρωσαν το μπικούρ χολίμ (= επίσκεψη στους αρρώστους), που για πενήντα χρόνια πρόσφερε βοήθεια στους άπορους εβραίους με έξοδα της κοινότητας¹⁴⁸. Προσπάθεια να καλύψουν το κενό έκαναν και οι κατά τόπους χριστιανικές κοινότητες, προσλαμβάνοντας ειδικούς γιατρούς, τους μισθούς των οποίων κατέβαλλαν διάφοροι ευεργέτες. Μ' αυτόν τον τρόπο απόκτησαν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη οι άποροι κάτοικοι των Ιωαννίνων, της Πρέβεζας, της Κόνιτσας, του Μετσόβου, των Άνω Σουδενών, του Σκαμνελίου, του Τσεπελόβου, του Κεστορατίου, του Σωποτσελίου, της Ζίτσας, του Λαμπόβου κ.λ.π.¹⁴⁹. Το επίσημο Οθωμανικό κράτος στράφηκε καθυστερημένα προς αυτή την κατεύθυνση. Το 1871 δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα του βιλαετίου *Ιωάννινα-Γιάνγια* ο *Κανονισμός της Γενικής Ιατρικής Διευθύνσεως*. Τα άρθρα του όριζαν την πρόσληψη δημοτικών γιατρών, ο κάθε ένας από τους οποίους θα ήταν υπεύθυνος για μία συγκεκριμένη περιοχή. Οι γιατροί αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να εξετάζουν δύο φορές την εβδομάδα τους ασθενείς δωρεάν, ανεξαρτήτως της οικονομικής τους κατάστασης, τους δε άπορους ήταν υποχρεωμένοι να τους εμβολιάζουν δωρεάν και να τους χορηγούν φάρμακα από το δημοτικό φαρμακείο, την ίδρυση του οποίου πρόβλεπε ο Κανονισμός. Επίσης, ο δημοτικός γιατρός όφειλε να εκτελεί χρέη ιατροδικαστή και να γνωρίζει τα ενδημικά και επιδημικά νοσήματα της περιοχής του, τα οποία ήταν υποχρεωμένος να γνωστοποιεί στους προϊσταμένους του, και να ασχολείται με την περίθαλψη τροφίμων ευαγών ιδρυμάτων. Η πρόσληψη των δημοτικών γιατρών και η καταβολή των μισθών τους γινόταν από τις τοπικές αρχές¹⁵⁰. Ο αριθμός τους ήταν ανάλογος με τον πληθυσμό της περιοχής που εξυπηρετούσαν και η διάρκεια της θητείας τους κυμαινόταν ανάλογα με τις αποφάσεις των τοπικών αρχόντων, ενώ τα παραπτώματά τους δικάζονταν από τις Δημογεροντίες. Γενικά ο θεσμός του δημοτικού γιατρού αποδείχτηκε επιτυχημένος, παρόλο που, στην πράξη, ήταν ακόμη ένας τρόπος αφαίμαξης των κοινοτικών ταμείων. Άλλωστε και οι ίδιοι οι γιατροί επιδίωκαν να καταλάβουν μία τέτοια θέση. Τα λίγα προβλήματα που δημιουργήθηκαν οφείλονταν είτε στην αδιαφορία και χρηματισμό ορισμένων γιατρών, είτε σε διαμάχες μεταξύ γιατρών για την κατάληψη κάποιας θέσης¹⁵¹.

Κοινωνικά οι γιατροί ανήκαν στην ανώτερη τάξη, γεγονός που ευνοούσαν

148. Α. Υ. Ε., 36/8, 1846, αρ. 2131, 1.7.1846.

149. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 96-98.

150. *Γιάνγια*, φ. 120/4.10.1871.

151. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 91-96.

και οι ίδιες οι αντιλήψεις του μαμαθανισμού¹⁵². Οι γιατροί του Αλή πασά είχαν το προνόμιο να φορούν ποικιλόμορφα ενδύματα, να κρατούν ομπρέλα και να κυκλοφορούν έφιπποι¹⁵³. Τα προνόμια αυτά, που ήταν αδιανόητα για τους υπόλοιπους ραγιάδες, όχι μόνο εξακολούθησαν να ισχύουν και μετά το θάνατο του Αλή, αλλά γενικεύτηκαν και για τους υπόλοιπους γιατρούς¹⁵⁴. Τα προνόμια των γιατρών επεκτείνονταν και στον τρόπο με τον οποίο συμμετείχαν στα κοινά. Σύμφωνα με τον εκλογικό κανονισμό της χριστιανικής κοινότητας των Ιωαννίνων, που εκδόθηκε με την ευκαιρία των κοινοτικών εκλογών του 1887, αποκλείονταν του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι όλοι οι έμμισθοι υπάλληλοι της κοινότητας πλην των δημοτικών γιατρών¹⁵⁵. Άλλωστε μία πλειάδα γιατρών είχε σημαντική κοινωνική δράση. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Ε. Γκιάτης (εξελέγη το 1894 έφορος των εκπαιδευτικών καταστημάτων Δελβίνου)¹⁵⁶, ο Ε. Ζαλοκώστας (το 1894 χρημάτισε εφοροεπίτροπος των σχολείων αρρένων Ιωαννίνων)¹⁵⁷, ο Κ. Κέντρου (συμμετείχε στη διοικούσα επιτροπή των Ζωγραφείων Διδασκαλείων του Κεστορατίου από το 1879 ως τουλάχιστον το 1893)¹⁵⁸, ο Τ. Κλέριτζ ή Κλέριτζης (άμισθος προξενικός πράκτορας από το 1835 και στη συνέχεια υποπρόξενος της Ελλάδας στα Ιωάννινα)^{159, 160}, ο Γ. Οικονόμου (εξελέγη εφοροεπίτροπος Βούρμπιανης το 1893)¹⁶¹, ο Ι. Πρίγκος (δημοτικός σύμβουλος Κόνιτσας μεταξύ των ετών 1875-1894)¹⁶², ο Χ. Σάββας (ταμίας της Ζωσιμαίας Κοινότητας στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα)¹⁶³, ο Δ. Σκάρλος (πρόεδρος της κοινότητας Πραμάντων γύρω στα 1880)¹⁶⁴ και ο Σ. Χατζής (εφοροεπίτροπος

152. Διαμάντης Κ. Α., «Ο Χριστόφορος Φιλητάς εις την Εσπερίαν», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 7-8/1960, τεύχη 99-100, σ. 549.

153. Βαβαρέτος Γ. Α., *Ι. Ηγλαράς*, Βιβλιοθήκη της Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, αριθ. 25, Αθήναι 1969, σ. 7.

154. Οικονόμου Γ. Α., «Ο φαρμακοποιός Ζ. Παπανικολάου, 1837-1922», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 2/1957, τεύχος 58, σ. 118.-Οικονόμου, Ζ. Παπανικολάου, *Η. Ε.* 1957.

155. Αρχείο Μητροπόλεως Ιωαννίνων, Βιβλίο των ελεών Νο 3 (1893-1905), σσ. 352-353.

156. *Φ. Η.*, φ. 109/21.10.1894.

157. *Φ. Η.*, φ. 50/27.8.1893.

158. *Φ. Η.*, φ. 44/16.7.1893.

159. Τουσίμης Γ., «Το ελληνικό προξενικό πρακτορείο στα Ιωάννινα και ο Τελέσφορος Κλέριτζης», περιοδικό *Ηπειρωτικό Ημερολόγιο* 1984, σσ. 386-389, 392.

160. Α. Υ. Ε., 36/2 αρ. 3534, 19.9.1846.

161. Ευθυμίου Α., *Η Βούρμπιανη της Ηπείρου*, τόμος Α', τεύχος δ', Ιωάννινα 1988, σ. 375.

162. Ευθυμίου Α., «Κονιτσιώτικα χρονικά-Γιατροί και Φαρμακοποιοί στην Κόνιτσα επί Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 6-7/1982, τεύχη 362-363, σ. 619.

163. Σεγκούνης Φ., «Ανέκδοτος αλληλογραφία των Ζωσιμαδών-Από το αρχείο Φίλιου», περιοδικό *Ηπειρωτικά Χρονικά* 1931, σ. 254.

164. Διαμάντης Κ. Α., «Ταξίδι του βασιλέως Γεωργίου Α' εις τα χωρία των Τζουμέρκων», περιοδικό *Σκουφάς* 3-8/1963, τεύχη 25-26, σ. 128.

των σχολείων αρρένων Ιωαννίνων το 1893)¹⁶⁵.

Ένας αριθμός γιατρών είχε συγγραφική και μεταφραστική δραστηριότητα, δικαιώνοντας έτσι τον τίτλο του ιατροφιλόσοφου που δινόταν σε μερικούς γιατρούς την εποχή εκείνη. Το έργο των γιατρών αυτών, που κατά κανόνα ήταν επιστήμονες, δεν είχε ως μόνο αντικείμενο την ιατρική επιστήμη. Συχνά ήταν και φιλοσοφικό, ιστορικό, ποιητικό ή ακόμη και μεταφραστικό. Χωρίς να δοθούν λεπτομέρειες για το έργο του κάθε ενός, θα παρατεθούν απλώς μερικά ονόματα: Κ. Αναστασιάδης¹⁶⁶, Ι. Α. Βάγιας¹⁶⁷, Ι. Βηλαράς, Αλ. Γεωργίτσας¹⁶⁸, Α. Γοργιάδης¹⁶⁹, Γ. Θερειανός¹⁷⁰, Ι. Κωλέττης, Ι. Λαμπριδής¹⁷¹, Ι. Μεγγλίδης¹⁷², Brunelli¹⁷³, Αλ. Οικονόμου¹⁷⁴, Γ. Σακελλάριος¹⁷⁵, ¹⁷⁶ και Γ. Τσιαπρασλής¹⁷⁷. Πολλοί επίσης γιατροί συμμετείχαν σε εράνους που γίνονταν για κοινωφελείς σκοπούς, παρουσίαζαν στο κοινό ιατρικά και άλλα θέματα ή παράλληλα με την άσκηση της ιατρικής ασκούσαν και καθήκοντα δασκάλων¹⁷⁸.

Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί ο εθνικός αγώνας που έκαναν ορισμένοι γιατροί, συμμετέχοντας σε διάφορες πατριωτικές οργανώσεις. Στη Φιλική Εταιρεία ανήκαν ο Ι. Βηλαράς¹⁷⁹, ο Ε. Μέξης¹⁸⁰ και ο Α. Γοργιάδης¹⁸¹. Μέλη της Πατριωτικής Οργάνωσης Ιωαννίνων ήταν ο Ε. Αναστασιάδης, με το ψευδώνυμο Φιλώτας, ο Δ. Βλαχλείδης ή Σιμωνίδης, ο Π. Μίνως ή Σκλίβανος, ο Κ.

165. Λαμπριδής Ι., *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, τόμος Β', κεφ. «Περιγραφή της πόλεως των Ιωαννίνων», έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, σ. 70.-Λαμπριδής, *Μελετήματα Β'*, κεφ. Περιγραφή.

166. Παπαζήσης Δ. Τ., «Βιογραφική συλλογή λογίων Ελλήνων από Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 1-2/1976, τεύχη 321-322, σ. 342.-Παπαζήσης, *Λόγιοι*, Η. Ε. 1976.

167. Α. Α., φ. 743/24/5.2.1870.

168. Τζιόβας Φ., *Κατάλογος συγγραφέων περιοχής Ζαγορίου*, Ιωάννινα 1980, σ. 16.-Τζιόβας Φ., *Συγγραφείς*.

169. Παναγιωτίδου, *Γοργιάδης*, σσ. 299-310.

170. Πεντόγαλος Γ. Η., *Η ιατρική Σχολή της Ιονίου Ακαδημίας (1824-1828, 1844-1865)*, Διατριβή, επί Υψηγείας, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 124-126.

171. Λαμπριδής Ι., *Περί των εν Ηλείω Αγαθοεργημάτων*, τόμος Α', τυπ. Ν. Ρουσοπούλου, Εν Αθήναις 1880, σσ. ι' -ψ'.

172. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 269-270.

173. Ιατρικό περιοδικό *Journal Médical d'Orient*, 1858, σ. 213.

174. Τζιόβας Φ., *Συγγραφείς*, σ. 16.

175. Αραβαντινός Σ., *Αλή πασάς Β'*, σ. 470.

176. Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες Γ2*, κεφ. Γιατρός, σ. 181.

177. Παπαζήσης Δ. Τ., «Βλάχοι (Κουτσόβλαχοι)», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 7-8/1975, τεύχη 279-280, σ. 640.

178. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 84.

179. Λαζαριδής Κ. Π., *Το Ζαγόρι στον αγώνα για την εθνική παλιγγενεσία (1820-1830)*, τυπ. Ε. Κ. Θεμελή, Ιωάννινα 1971, σσ. 5-8.

180. Αραβαντινός Π., *Περιγραφή Γ'*, σ. 338.

181. Φραγκούλης, *Σκαμνέλι*, σσ. 54-55.

Μπίκας ή Κοζάκος, ο Ι. Πισπιρής ή Αλεξάνωφ¹⁸² και ο Γ. Ζάγκλης ή Άραχθος¹⁸³. Ο Ζάγκλης ήταν μέλος και της Ηπειρωτικής Εταιρείας και το ψευδώνυμό του ήταν Πίνδος¹⁸⁴. Υπήρχαν όμως και άλλοι γιατροί οι οποίοι καταδιώχτηκαν από τους Τούρκους εξαιτίας του ελληνικού φρονήματός τους. Ο Θ. Αναγνωστόπουλος¹⁸⁵ και ο Ι. Πρίγκος¹⁸⁶ φυλακίστηκαν, ενώ ο Ι. Τσιπούρης¹⁸⁷ και ο Δ. Χασιώτης εξορίστηκαν¹⁸⁸.

Διαπρεπείς επιστήμονες γιατροί άσκησαν το επάγγελμα στην Ήπειρο. Αν και οι αντιξοότητες που προαναφέρθηκαν λειτούργησαν μέχρι ενός βαθμού ως τροχοπέδη, Ηπειρώτες γιατροί έγιναν ευρύτερα γνωστοί. Χωρίς ιδιαίτερα σχόλια αναφέρονται οι Ιωάννης Βηλαράς, Ιωάννης Κωλέττης και Αλέξιος Τράντας. Θα ήταν άδικο όμως να μη γίνει μία σύντομη αναφορά και σε μερικούς άλλους γιατρούς που διέπρεψαν στον ηπειρωτικό χώρο.

Ο Λουκάς Βάγιας ήταν αδελφός του Θανάση Βάγια, αξιωματούχου του Αλή πασά. Αφού αρχικά μαθήτευσε πλάι στον Αθανάσιο Ψαλλίδα, στη συνέχεια πήγε στην Παβία, τη Βιέννη και τη Λειψία όπου σπούδασε ιατρική με έξοδα του πασά. Περί το 1810 επέστρεψε στα Ιωάννινα, όπου έγινε ο προσωπικός γιατρός του Αλή¹⁸⁹.

Ο Ισκεντέρ μπέης ήταν στρατιωτικός γιατρός, που από το 1872 χρημάτισε δημαρχιακός γιατρός των Ιωαννίνων¹⁹⁰.

Ο Ιωάννης Πισπιρής αποφοίτησε με άριστα από την Ιατρική Σχολή Αθηνών. Από το 1884 και για μία εξαετία έζησε στο Παρίσι όπου εκπόνησε διδακτορική διατριβή. Άσκησε το επάγγελμα στα Ιωάννινα¹⁹¹.

Ο Βασίλειος Ρέκκας ήταν αριστούχος απόφοιτος της Ιατρικής Σχολής Αθηνών. Μετά το τέλος των σπουδών του εργάστηκε για τρία χρόνια κοντά στον καθηγητή Αρεταίο και στη συνέχεια ειδικεύτηκε στη χειρουργική στο Παρίσι. Επιστρέφοντας εγκαταστάθηκε στα Ιωάννινα, όπου άρχισε να εργάζεται στο νοσοκομείο Χαμητιέ¹⁹².

182 Δόβα Ελευθερία, «Προδρομικά του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα της Ηπείρου», περιοδικό *Ηπειρωτική Εταιρεία* 8-10/1982, τεύχη 71-73, σ. 51.

183. Σαλαμάγκας Δ., *Απαντα*, τόμος Β', κεφ. «Καθώς χάραζε η λευτεριά», έκδ. Παπαζήση, σ. 81.

184. Σαλαμάγκας Δ., «Καθώς χάραζε η λευτεριά», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 3/1961, τεύχος 107, σ. 208.-Σαλαμάγκας, *Λευτεριά*, Η. Ε. 1961.

185. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 200.

186. Φ. Η., φ. 106/30.9.1894.

187. Εφημερίδα Κωνσταντινούπολης *Νεολόγος*, φ. 3696/16/28.7.1881.

188. Παπαζήσης Δ. Τ., «Βιογραφική συλλογή λογίων Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 1-2/1979, τεύχη 321-322, σ. 43.-Παπαζήσης, *Λόγιοι*, Η. Ε. 1979.

189. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 203-204.

190. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 240.

191. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 296-297.

192. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 302-304.

Ο Γεώργιος Σταυρίδης υπήρξε διακεκριμένος χειρουργός και γυναικολόγος. Εργάστηκε στο νοσοκομείο Χατζηκώστα των Ιωαννίνων. Συχνά τον καλούσαν και σε άλλες ηπειρωτικές πόλεις¹⁹³.

Τέλος ο Γεώργιος Τσιγαράς ήταν αριστούχος απόφοιτος της Ιατρικής Σχολής Αθηνών. Ειδικεύτηκε στη μαιευτική και γυναικολογία κοντά στον καθηγητή Dubois. Επέστρεψε στα Ιωάννινα στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, όπου άσκησε το επάγγελμα και διετέλεσε επί τριακονταετία προϊστάμενος του φαρμακείου Γούναρη¹⁹⁴.

Συνολικά, από έρευνά μου έχω εντοπίσει τετρακόσιους σαράντα εννέα γιατρούς, εμπειρικούς και επιστήμονες, που εργάστηκαν στην Ήπειρο του δέκατου ένατου αιώνα¹⁹⁵.

Το επάγγελμα του φαρμακοποιού ήταν ευρέως διαδεδομένο, με τη μόνη διαφορά ότι δεν το ασκούσαν φαρμακοποιοί, επειδή στην οθωμανική αυτοκρατορία, μέχρι τα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα, δεν ήταν νομικά κατοχυρωμένο. Μόλις το 1860 εκδόθηκε ο *Κανονισμός περί εξασκήσεως της Φαρμακευτικής*, ο οποίος απαγόρευσε την κατοχή φαρμακείου σε γιατρούς καθώς και σε οποιονδήποτε δεν κατείχε πτυχίο φαρμακευτικής σχολής. Επίσης περιλάμβανε άρθρα σχετικά με τη διαδικασία ίδρυσης φαρμακείων και με τις υποχρεώσεις των φαρμακοποιών. Ο Κανονισμός αυτός δημοσιεύτηκε το 1872 στην εφημερίδα *Ιωάννινα-Γιάννια*^{196, 197, 198}. Για τους εμπειρικούς φαρμακοποιούς, που ασκούσαν το επάγγελμα για πολλά χρόνια χωρίς να κατέχουν πτυχίο, καθιερώθηκαν εξετάσεις που διαξάγονταν στην Αυτοκρατορική Ιατρική Σχολή της Κωνσταντινούπολης^{199, 200}.

Οι φαρμακοποιοί είχαν και αυτοί ισνάφι. Σύμφωνα με έναν κατάλογο του 1812-14, οι βαθμίδες στην ιεραρχία των μελών του ήταν πρωτομάστορας, μάστορας, κάλφας (βοηθός) και τσιράκι (μαθητευόμενος). Για να ανοίξει κάποιος μάστορας δικό του φαρμακείο χρειαζόταν την έγκριση του ισαφίου²⁰¹, που συνέχισε να υπάρχει ως τις αρχές του εικοστού αιώνα, έχοντας πλέον για μέλη επιστήμονες φαρμακοποιούς²⁰².

Ο αριθμός των φαρμακείων ποίκιλλε από πόλη σε πόλη και μόνο προς τα

193. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 314-317.

194. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 326-327.

195. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 197-342.

196. *Γιάννια*, φ. 148/1.5.1872.

197. *Γιάννια*, φ. 149/8.5.1872.

198. *Γιάννια*, φ. 150/15.5.1872.

199. Οικονόμου, *Ζ. Παπανικολάου, Η. Ε.* 1957, σσ. 117-119.

200. *Γιάννια*, φ. 246/11.9.1874.

201. Νικολαΐδης, *Γιάννινα*, σσ. 226, 228.

202. Εφημερίδα *Ιωαννίνων Ήπειρος (Ήπειρος)*, φ. 224/4/16.10.1913.

τέλη του δέκατου ένατου αιώνα με ειδικό διάταγμα ορίστηκε ο αριθμός των φαρμακείων να είναι ανάλογος με τον αριθμό των κατοίκων της κάθε περιοχής²⁰³. Το 1862 στα Ιωάννινα λειτουργούσαν επτά φαρμακεία, τα οποία βρισκόνταν στην αγορά της πόλης²⁰⁴, ενώ μία δεκαετία αργότερα στην Πρέβεζα υπήρχε μόνο ένα φαρμακείο²⁰⁵. Το Αργυρόκαστρο το 1875²⁰⁶ και η Άρτα το 1882²⁰⁷ είχαν από τέσσερα. Επειδή συχνά οι κωμοπόλεις και τα χωριά δεν διέθεταν φαρμακείο, οι κάτοικοι αναγκάζονταν να προμηθεύονται τα φάρμακα από τον θεράποντα γιατρό. Οι οθωμανικές αρχές προσπάθησαν να επιλύσουν αυτό το πρόβλημα, όπως επίσης να εξασφαλίσουν την προμήθεια φαρμάκων στις ασθενέστερες οικονομικά τάξεις με τη δημιουργία δημοτικών και κοινοτικών φαρμακείων. Η ίδρυση και η λειτουργία των φαρμακείων αυτών ρυθμίστηκε από το τρίτο κεφάλαιο του Κανονισμού της Γενικής Ιατρικής Διευθύνσεως. Έτσι ορίστηκε ότι προϊστάμενος των δημοτικών και κοινοτικών φαρμακείων θα ήταν επιστήμονας φαρμακοποιός και ότι οι συνταγές των φτωχών θα εκτελούνταν δωρεάν²⁰⁸. Τα φαρμακεία αυτά λειτούργησαν στη σκιά φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, που δημιουργήθηκαν και συντηρήθηκαν από διάφορους ευεργέτες πολύ νωρίτερα από τη δημοσίευση του *Κανονισμού της Γενικής Ιατρικής Διευθύνσεως* και που, κατά κανόνα, απευθύνονταν στα μέλη των θρησκευτικών κοινοτήτων.

Το φαρμακείο της Χριστιανικής Κοινότητας Ιωαννίνων, ή αλλιώς το Φαρμακείον των Ελεών, ήταν έργο των Ζωσιμάδων και το διοικούσαν εκλεγμένοι έφοροι, με βάση τον Εσωτερικό Κανονισμό του. Σκοπός του ήταν η χορήγηση δωρεάν φαρμάκων στους άπορους χριστιανούς Γιαννιώτες²⁰⁹. Ένα άλλο φιλανθρωπικό φαρμακείο στα Ιωάννινα ήταν το Φαρμακείον Γούναρη, που ιδρύθηκε στα μέσα του δέκατου ένατου αιώνα με χρήματα του ευεργέτη Κωνσταντίνου Γούναρη και λειτούργησε επί δεκαετίες^{210, 211}. Το φαρμακείο της Εβραϊκής Κοινότητας των Ιωαννίνων δημιουργήθηκε στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα από τον έμπορο Μορντεχάι Σαμπτεθάι Κοφφινά, τον επωμαζόμενο μπιρούρ, που στα εβραϊκά σημαίνει φτωχός²¹². Το 1870 ιδρύθηκε

203. Φ. Η., φ. 70/14.1.1894.

204. Παπαγεωργίου Γ., *Οι συντεχνίες στα Γιάννινα κατά τον δέκατο ένατο και στις αρχές του εικοστού αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή, β' έκδοση, εκδ. Ιδρύματος Μελετών Ιονίου και Αδριατικού Χώρου, αριθ. 10, Ιωάννινα 1988, σσ. 238-240.

205. Α. Α., φ. 1276/26/7.4.1875.

206. Α. Ο., *Βαλκανοτουρκικός*, Η. Ετ. 5/1986, σ. 156.

207. Άρτα, φ. 60/7.11.1822.

208. Γιάννια, φ. 120/4.10.1871.

209. Λαμπριδής, *Μελετήματα Β'*, κεφ. Περιγραφή, σ. 73.

210. Αραβαντινός Π., *Περιγραφή Γ'*, σ. 239.

211. Λαμπριδής, *Περί Αγαθοεργημάτων Β'*, σσ. 36-37.

212. Dalven Rae, *The Jews of Ioannina*, Cadmus Press, σ. 147.

στο Μέτσοβο από τον Γεώργιο Αβέρωφ το Αβερλώφειον Φαρμακείον²¹³, ενώ το Τσουφλείον Φαρμακείον των Ζαγοροχωριών, έργο του Αναστάσιου Τσουφλή, ιδρύθηκε τέσσερα χρόνια αργότερα²¹⁴. Φιλανθρωπικό φαρμακείο λειτουργούσε και στην Άρτα²¹⁵.

Κατά τον δέκατο ένατο αιώνα, στην Ήπειρο άσκησαν το επάγγελμα σαράντα οκτώ φαρμακοποιοί, εμπειρικοί και επιστήμονες²¹⁶. Από αυτούς αξίζει να γίνει ιδιαίτερη μνεία στον Ζώη Παπανικολάου. Γεννήθηκε το 1835 ή 1837 στην Αρτσιόστα. Εξ αιτίας της φτώχειας της οικογένειάς του πήγε στα Ιωάννινα όπου έγινε υπηρέτης. Η φιλομάθεια και οι φιλοδοξίες του τον ώθησαν στη μελέτη και έτσι κατόρθωσε να γίνει αρχικά υπάλληλος στο φαρμακείο του Ευστάθιου Τσουρίδη και στη συνέχεια συντάκτορος. Στη συνέχεια, επωφελούμενος από τα ευεργετικά μέτρα της οθωμανικής κυβέρνησης, πήγε στην Κωνσταντινούπολη όπου κατόπιν εξετάσεων έλαβε την άδεια να ασκεί το επάγγελμα του φαρμακοποιού. Υπήρξε πολυμαθής. Ασχολήθηκε με την ιατρική, την οδοντιατρική, την καλλιτεχνική φωτογραφία και τη λογοτεχνία. Με το ψευδώνυμο Τηλεβόας έδρασε από τις τάξεις της Πατριωτικής Οργάνωσης Ιωαννίνων, με αποτέλεσμα να προσαχθεί από τους Τούρκους στο δικαστήριο. Πέθανε λίγους μήνες πριν τη Μικρασιατική καταστροφή και αφού ευτύχησε να δει την Ήπειρο ελεύθερη²¹⁷.

Ανάλογο με τα ισνάφια των γιατρών και των φαρμακοποιών ήταν και το ισνάφι των οδοντογιατρών²¹⁸. Μέλη του ήταν εμπειρικοί οδοντίατροι, κατά κανόνα κουρείς, που μαζί με τους χειρουργούς ασχολούνταν με την οδοντιατρική²¹⁹. Κατά την περίοδο που εξετάζεται εντοπίστηκαν μόνο τρεις επιστήμονες οδοντίατροι, οι οποίοι συμπτωματικά εργάστηκαν όλοι στα Ιωάννινα. Ήταν ο Ιωάννης Βισκόντι²²⁰, ο Αριστομένης Λεύκοβιτς²²¹ και ο Βίκτωρ Ρουμπίνης²²². Ο αριθμός των επιστημόνων οδοντιάτρων αυξήθηκε μετά την απελευθέρωση της Ηπείρου και τη δημιουργία της Οδοντιατρικής Σχολής Αθηνών.

213. Λαμπριδής Ι., *Ηπειρωτικά Αγαθοεργήματα*, τόμος Β΄, έκδ. Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, Ιωάννινα 1971, σσ. 261-262.-Λαμπριδής, *Αγαθοεργήματα Β΄*.

214. Λαμπριδής, *Περί Αγαθοεργημάτων Β΄*, σσ. 101-102.

215. Φ. Η., φ. 177/23.2.1896.

216. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 343-359.

217. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 354-355.

218. Σαλαμάγκας Δ., *Τα ισνάφια και τα επαγγέλματα επί Τουρκοκρατίας στα Ιωάννινα*, μέρος Α΄, Ιωάννινα 1959, σ. 6.

219. Γιάνγια, φ. 316/8.10.1875.

220. Γιάνγια, φ. 63/13.8.1870.

221. Καλογήρου Ι. Ο., «Σύμμεικτα Πανηπειρωτικά Φιλολογικά», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 7.9.1987, τεύχη 423-425, σ. 379.-Καλογήρου, *Πανηπειρωτικά*, Η. Ε. 1987.

222. Γιάνγια, φ. 316/8.10.1875.

Κύρια εστία προσφοράς περίθαλψης αποτέλεσαν τα νοσοκομεία, στο μέτρο φυσικά που η εποχή και οι συνθήκες το επέτρεπαν. Τα πολιτικά νοσοκομεία χωρίζονταν σε ελληνικά και τουρκικά και κατά κανόνα διέθεταν δύο τμήματα, το Παθολογικό και το Χειρουργικό. Η δευτεροβάθμια περίθαλψη γνώρισε τη μεγαλύτερη ακμή της στα Ιωάννινα. Τον δέκατο όγδοο αιώνα ιδρύθηκε το πρώτο νοσοκομείο των Ιωαννίνων. Βρισκόταν κοντά στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου, όπου αργότερα χτίστηκε το νοσοκομείο Χατζηκώστα, και, όπως γράφει ο Αραβαντινός, είχε γίνει συχνά αποδέκτης δωρεών²²³.²²⁴ Η λειτουργία του όμως σταμάτησε στα τέλη του δέκατου όγδου αιώνα, όπως φαίνεται από κείμενα δωρεών προς το Κοινόν Νοσοκομείον, που αφήνουν να εννοηθεί ότι το Κοινόν ήταν το μόνο νοσοκομείο της πόλης την εποχή εκείνη.

Το Κοινόν ή Παλαιόν Νοσοκομείον ή Σπιτάλια ή Πτωχοκομείον Ιωαννίνων κτίστηκε στη συνοικία Εβραϊκά Μνήματα. Η κατασκευή του, που έγινε με χρήματα των αδελφών Ιωάννη και Αναστασίου Βρεττού, άρχισε το 1790 και συνεχίστηκε για τουλάχιστον τρία χρόνια²²⁵,²²⁶. Όμως το αρχικό κτήριο σύντομα αποδείχτηκε ανεπαρκές για τις ανάγκες που έπρεπε να καλύψει. Αυτό ανάγκασε τον προεστό των Ιωαννίνων, Σταύρο Ιωάννου, να ζητήσει οικονομική βοήθεια από τους Γεώργιο και Αναστάσιο Γοργόλη, που ήταν πλούσιοι γουνέμποροι στη Μόσχα²²⁷. Εκτός από τους Γοργόληδες, το νοσοκομείο ευεργετήθηκε κατά καιρούς από μεγάλο αριθμό Ηπειρωτών, οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν ξενιτεμένοι²²⁸. Στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα το Κοινόν Νοσοκομείον είχε την εξής μορφή: ένα κτίσμα με δεκατρία συνεχόμενα δωμάτια έβλεπε σε μία αυλή, στην οποία βρισκονταν ένα διώροφο κτήριο καθώς και μερικά μικρά κτίσματα²²⁹. Από αναφορές του εικοστού αιώνα γίνεται φανερό ότι η μορφή του νοσοκομείου έμεινε σχεδόν αναλλοίωτη ως τότε²³⁰. Το προσωπικό του Κοινού Νοσοκομείου απαρτιζόταν από έναν γιατρό, νοσοκόμες, επιστάτη και ιερέα, ενώ η διοίκησή του ήταν έργο των επι-

223. Λαμπριδής, *Περί Αγαθοεργημάτων Β'*, σ. 12.

224. Λαμπριδής, *Αγαθοεργήματα Β'*, σ. 27.

225. Λαμπριδής, *Μελετήματα Β'*, κεφ. Περιγραφή, σ. 73.

226. Σταυρόπουλος Α., *Το Νοσοκομείο των Ιωαννίνων (1793-1822)*, Ανάτυπο από τον τόμο των πρακτικών του ιστορικού συνεδρίου «Ηπειρος: Κοινωνία-Οικονομία, 4-7-Σεπτεμβρίου 1985», Ιωάννινα 1986, σσ. 28-29.-Σταυρόπουλος, *Νοσοκομεία*.

227. Μπέττης Σ., «Η Κοβίλιανη», περιοδικό *Ηπειρωτική Εστία* 3-4/1978, τεύχη 311-312, σσ. 205-210.

228. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 109-112.

229. Σταυρόπουλος, *Νοσοκομεία*, σσ. 31-32.

230. Φωτόπουλος Κ., «Τα Γιάννινα, οι μαχαλάδες, τα σοκάκια και τα τοπωνύμιά τους με τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις και ανέκδοτα», περιοδικό *Ηπειρωτική Εταιρεία* 12/1986, τεύχος 123, σ. 502.

τρόπων, που αρχικά ανήκαν στην τάξη των αρχόντων. Το 1874, η εφοροεπιτροπεία της χριστιανικής κοινότητας των Ιωαννίνων άρχισε να εκλέγεται απ' ευθείας από το λαό. Από τα δεκαεννέα μέλη της, δύο ήταν υπεύθυνα για το Κοινό Νοσοκομείο^{231, 232}. Το νοσοκομείο αυτό, κατά τη διάρκεια της μεγαλύτερης από έναν αιώνα ύπαρξής του, πέρασε από δύο φάσεις. Η αρχική ήταν αυτή του νοσοκομείου και η ύστερη αυτή του πτωχοκομείου. Το κενό που δημιούργησε η μετατροπή του σε πτωχοκομείο καλύφθηκε από τη δημιουργία του Νοσοκομείου Χατζηκώστα.

Το Νοσοκομείον Χατζηκώστα ή Ελληνικόν Νοσοκομείον Ιωαννίνων ιδρύθηκε το 1845. Χτίστηκε δίπλα στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου με χρήματα που πρόσφερε ο έμπορος Γεώργιος Χατζηκώστας²³³. Το αρχικό κτήριο διατηρήθηκε χωρίς ουσιαστικές αλλαγές ως το 1904 που κατεδαφίστηκε και, με χρήματα Ηπειρωτών ευεργετών, ξαναχτίστηκε εκ θεμελίων²³⁴. Το νοσοκομείο διοικείται από επιτρόπους, που ενεργούσαν με βάση τον κανονισμό λειτουργίας του. Σύμφωνα με τη διαθήκη του Χατζηκώστα, επίτροποι του νοσοκομείου διορίζονταν οι επίτροποι τριών εκκλησιών: της Μητροπόλεως, του Αγίου Νικολάου και του Αρχιμανδρειού²³⁵. Φημισμένοι γιατροί, όπως ο Β. Ρέκκας, ο Γ. Σταυρίδης και ο Ι. Πισπιρής, υπηρέτησαν στο νοσοκομείο Χατζηκώστα. Το 1871 δημιουργήθηκε μέσα στο νοσοκομείο Μαιευτικόν Κατάστημα²³⁶. Ο σκοπός του, πρωτοποριακός για την Ήπειρο της εποχής εκείνης, ήταν η εκπαίδευση μαιών και η νοσηλεία επιτόκων²³⁷. Εκεί δίδαξε και ο διακεκριμένος Ζαγορισίος γιατρός Γ. Τσιγαράς²³⁸.

Και τα τρία νοσοκομεία που αναφέρθηκαν ήταν έργα Ελλήνων, που δημιουργήθηκαν και συντηρήθηκαν με έξοδα της χριστιανικής κοινότητας των Ιωαννίνων. Μέχρι τα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα στην Ήπειρο δεν υπήρχε Πολιτικό Οθωμανικό νοσοκομείο. Το πρώτο δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία του Τουρκογιαννώτη Χιβξή πασά, που το 1885 διορίστηκε Γενικός Διοικητής του βιλαετίου και εγκαταστάθηκε στα Ιωάννινα. Πρόκειται για το Αυτοκρατορικό Νοσοκομείον ή Νοσοκομείον Γκουρεμπά ή Χαμπτιέ (προς τιμήν του σουλτάνου Αβδούλ Χαμίτ)²³⁹. Το κτήριο, τη μελέτη του οποίου έκανε ο νομομηχανικός Σιγισμόνδος Μινέικο, ήταν κτισμένο με το σύστημα των διαδρό-

231. Λαμπριδής, *Περί Αγαθοεργημάτων Β'*, σσ. 50-51.

232. Νικολαΐδης, *Γιάννινα*, σ. 231.

233. Λαμπριδής, *Περί Αγαθοεργημάτων Β'*, σ. 13.

234. *Φ. Η.*, φ. 576/21.5.1904.

235. Τζιώβας Π., *Ιστορία, Η. Ε.* 1987, σ. 481.

236. *Γιάννινα*, φ. 98/3.5.1871.

237. Πινδίας Ι., «Γιαννώτικο Μαιευτικό Κατάστημα», περιοδικό *Ηπειρωτική Εταιρεία* 5/1987, τεύχος 128, σσ. 180-181.

238. Παναγιωτίδου, *Περίθαψη*, σσ. 326-327.

239. Ζωήμιος Σ., *Απαντα, Ιωάννινα* 1985, σσ. 327-329.

μων και ήταν δυναμικότητας ογδόντα κλινών²⁴⁰. Περιλάμβανε δε τα εξής τμήματα: Παθολογικό, Χειρουργικό, Αφροδισίων νοσημάτων, Φαρμακείο και Αναρρωτήριο²⁴¹. Τα εγκαίνια του νοσοκομείου έγιναν στις 24 Φεβρουαρίου 1894, ημέρα των γενεθλίων του σουλτάνου, και είχαν πανηγυρικό χαρακτήρα. Η δεκαετία όμως που μεσολάβησε μέχρι την αποπεράτωση του έργου ήταν εποχή σκληρής εκμετάλλευσης των Ηπειρωτών. Εκτός από πολλούς επώνυμους, ακόμη και τα πιο φτωχά χωριά υποχρεώθηκαν να συμμετάσχουν στον έρανο που εκβιαστικά έκαναν οι τοπικές αρχές για την εξεύρεση χρημάτων. Η κατάσταση αυτή συνεχίστηκε και μετά το πέρας της οικοδόμησης του νοσοκομείου, επειδή οι αρχές θεώρησαν ότι μ' αυτό τον τρόπο έπρεπε να εξοικονομούν και τα χρήματα για τη συντήρησή του²⁴². Ηπειρωτικές εφημερίδες, που εκδίδονταν στην Αθήνα, περιέγραψαν με μελανά χρώματα τις καταπίεσεις και τις αυθαιρεσίες που υπέφεραν οι ραγιάδες στο όνομα αυτού του εράνου^{243, 244}.

Πρώτος διευθυντής του Νοσοκομείου Γκουρεμπά ήταν ο γιος του Χιβξή πασά, Μουσταφά εφέντης, ο οποίος ήταν αμφιλεγόμενη προσωπικότητα²⁴⁵. Μεταξύ των γιατρών που εργάστηκαν εκεί ήταν οι Β. Ρέκκας, Γ. Βοΐλας και Δ. Λευϊ. Μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων το Νοσοκομείο Γκουρεμπά έπαψε να λειτουργεί. Ότι απέμεινε από αυτό, συγχωνεύτηκε με το Νοσοκομείον Μεταδοτικών Νοσημάτων (έργο του ελληνικού στρατού το 1913), προκειμένου να δημιουργηθεί το Δημοτικόν Νοσοκομείον Ιωαννίνων «η Αγάπη»²⁴⁶.

Εκτός από τα νοσοκομεία που αναφέρθηκαν ως τώρα, στα Ιωάννινα υπήρχε και ένα Φρενοκομείο. Βρισκόταν έξω από την πόλη, στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη της Μπουνίλας και λειτουργούσε ως τις αρχές του εικοστού αιώνα²⁴⁷. Η έρευνα έδειξε ότι στην Ήπειρο, εκτός από τα Ιωάννινα, πολιτικό νοσοκομείο τον δέκατο ένατο αιώνα υπήρχε μόνο στο Μέτσοβο. Το νοσοκομείο αυτό ήταν έργο του ευεργέτη Γεωργίου Αβέρωφ²⁴⁸.

Απόδειξη της αδιαφορίας των οθωμανικών αρχών για τη δημόσια υγεία είναι το ότι ενδιαφέρονταν περισσότερο για την ίδρυση στρατιωτικών νοσοκομείων. Γι' αυτό άλλωστε και τα οθωμανικά στρατιωτικά νοσοκομεία ήταν αναλογικώς περισσότερα. Τέτοια υπήρχαν στα Ιωάννινα (μέσα στο κάστρο),

240. *Ηπειρος*, φ. 71/25 1/24.10.1913.

241. Τέκτονας Κ., «Ο Κουραμπάς», περιοδικό *Ηπειρωτική Εταιρεία* 12/1987, τεύχος 135, σσ. 449-450.

242. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 129-131.

243. *Αγών*, φ. 19/30.7.1899.

244. *Φ. Η.*, φ. 55/1.10.1893.

245. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σ. 276.

246. Αρχεία Γενικής Διοικήσεως Ηπείρου, 1111/1914-15, αρ. 17355, 15.11.1913 (από τον Γενικών Διοικητήν Ηπείρου προς την Νομαρχίαν Ιωαννίνων).

247. Λαμπριόδης, *Περί Αγαθοεργημάτων Β'*, σ. 18.

248. *Αγών*, φ. 18/23.7.1899.

στην Άρτα, στη Φιλιπιάδα και στην Πρέβεζα. Στρατιωτικό νοσοκομείο δημιούργησε κι ο ελληνικός στρατός στην Άρτα (μετά την απελευθέρωσή της το 1881) και στο Κομπότι (1897)²⁴⁹. Το έργο αυτών των δύο ελληνικών στρατιωτικών νοσοκομείων βοηθήθηκε από το Νοσοκομείον Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού Άρτης^{250, 251}. Εφήμερα στρατιωτικά νοσοκομεία δημιουργούνταν περιστασιακά και από τους δύο στρατούς, ανάλογα με τις στρατιωτικές ανάγκες των δύο τελευταίων δεκαετιών του αιώνα²⁵².

Συμπερασματικά, η τουρκοκρατούμενη Ήπειρος ανέπτυξε πρώιμα την άσκηση της επιστημονικής ιατρικής και τη νοσοκομειακή περίθαλψη. Παρ' όλα τα εμπόδια στην ομαλή ανάπτυξη της περιοχής που ήδη αναπτύχθηκαν, τα επιτεύγματα του εικοστού αιώνα ρίζωσαν σε κατάλληλα προετοιμασμένο έδαφος. Σ' αυτό συντέλεσαν η κυρίαρχη ελληνική παρουσία, η παιδεία και η οικονομική ευμάρεια μεγάλου αριθμού Ηπειρωτών και, το σπουδαιότερο, η ευποιία, ίδιον των Ηπειρωτών, από την οποία δεν ωφελήθηκε μόνο η Ήπειρος αλλά και ολόκληρη η Ελλάδα.

249. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 160-163.

250. Οικονομόπουλος Η. Ι., *Η ιστορία του Ελληνοτουρκικού πολέμου*, τόμος Α', έκδ. Γ. Δ. Φέξη, Εν Αθήναις 1898, σ. 436.

251. Αρχεία Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού, Φ. 1622/ΣΤ/1, Έκθεσις πεπραγμένων.

252. Παναγιωτίδου, *Περίθαλψη*, σσ. 160-164.